

Град на императори, занаятчии и мъченици - София в творчеството на книжовниците Поп Пейо и Матей Граматик

Топос: Църква „Св. София“, София

Сенад Емра

Превод от унгарски: Григор Григоров

В унгарския език отсъства граматическата категория род. За нас имената на градовете нямат родова определеност, но когато един град е красив, ние го мислим в образа на дама. За ушите на унгарците името на българската столица звучи изключително, красиво, обаятелно и женствено, защото знаем, че в европейските езици София е женско лично име.

София е не само един от най-старите градове в България, но и един от първите градове на Европа. Изключително благоприятните природни условия правят мястото привлекателно за заселване, което води до непрекъснато обитаване на района повече от пет хилядолетия. В далечното минало софийското поле е представлявало сладководно езеро, в което се събирали водите на околните планински реки. С течение на времето езерото се оттича през Искърския пролом, а дъното му се превръща в плодородна равнина. В резултат на този процес са се образували пясъчни тераси, чиито останки и днес могат да се забележат в градския релеф. Околните планини били покрити с гъсти вековни гори, което също привлича ранните заселници. В епохите, когато ловът и риболовът били основен източник на препитание, наличието на такъв ресурс било от решаващо значение. Освен това минералните извори в района изиграват ключова роля в развитието на селището, като задържали около себе си центъра на живота в продължение на хилядолетия.

Най-значимият фактор за утвърждаването на София като важен исторически център обаче е стратегическото ѝ разположение. През града минавали ключови търговски и военни пътища, свързващи Европа с Азия – от Централна Европа през Белград – София – Пловдив – Цариград, а оттам към Азиатския континент. Също така София се свързва с река Дунав, Егейско море и Адриатика, което я прави важно средище на икономически и културни взаимодействия. Още в началото на новото летоброене градът, познат на римляните като Сердика, се утвърждава като важен административен център – роля, която запазва през цялата си история. Археологическите находки свидетелстват за развитието на земеделието, включително отглеждането на зърнени култури, лозя и овощни дървета. Скотовъдството също е добре развито. В самия град процъфтявали различни занаяти като каменоделство, тухларство, зидарство, тъкачество, железарство и грънчарство. Строителството било на особено високо ниво – Сердика била обградена с мощна крепостна стена още в края на II век, която многократно била преустройвана и укрепвана, защитавайки града повече от дванадесет столетия.

Благодарение на добрата инфраструктура, градът е свързан със здрави и удобни пътища. По тях били изградени станции за почивка и смяна на коне, а специални колони с надписи указвали разстоянията до различни точки в империята. Римските извори предават името на града като Сердика. Един от най-забележителните градски комплекси в Сердика били термите – големи обществени бани с разнообразни помещения за горещи и студени бани, изпотяване и почивка. Свободните граждани прекарвали часове в тях, наслаждавайки се на удобствата и социалните контакти.

С историята на Сердика е свързан римският император Галерий (250-311). Под негово ръководство е съставен един много важен за историята на християнството текст, останал известен като „Едикт на толерантността“. Император Галерий, чиято резиденция е в Сердика, издава на 30 април 311 г. разпореждане, с което прекратява гоненията срещу християните, дава им право свободно да изповядват своята религия, да възстановят молитвените си сгради и да извършват богослужения, като се молят за здравето на императора, за благо на държавата и

за себе си, „та от всички страни навред държавата да се запази невредима и да могат те да живеят спокойни по своите места“. Въз основа именно на този едикт две години по-късно император Константин провъзгласява т.нар. Милански едикт. Счита се, че с това се поставят основите на възхода на християнството в света, като то се прогласява за равнопоставена религия в рамките на Римската империя, а по-късно и като официална държавна религия (Скар 2008, с. 189-197). Днес Едиктът на толерантността може да се прочете написан на четири езика пред старата църква „Света София“, езиците са латински, гръцки, английски и български.

Друг важен за всемирната история император също е тясно свързан със София. Константин I Велики (Флавий Валерий Аврелий Константин) е роден в Найсос (днес Ниш, Сърбия) през 70–80-те години на III век. Син е на Констанций Хлор – по-късно император на Западната Римска империя, и първата му съпруга Елена (ок. 250 – ок. 330). Константин е провъзгласен за император на 25 юли 306 г. в Трир, Германия, и до смъртта си управлява по-голямата част от Римската империя. С Миланския едикт узаконява християнството в Империята и през 325 г. свиква Първия вселенски събор в Никея. Той е основоположникът на Византийската империя, строителят на „Новия Рим“ – Константинопол, провъзгласен за столица в 330 г., и първият християнски император. Изтъкнат военачалник, но и законодател, Константин Велики въвежда редица закони в полза на Църквата, за защита на бедните и безпомощните, за отмяна на гладиаторските борби и разпъването на кръст, против корупцията и злоупотребата с власт и др. Императорът строи много храмове като базиликата в Трир, църквата „Рождество Христово“ във Витлеем, храма „Божия гроб“ в Ерусалим, ротондата „Св. Георги“ в София. Според преданието той възлага на майка си Елена мисията да отиде в Ерусалим, където през 326 г. тя открива Гроба Господен и Честния кръст. Близко 80-годишна, Елена се завръща в Рим със свети реликви от своето поклонение и издъхва в ръцете на сина си. Константин Велики управлява Империята не само от Рим и от Византион, но и от София, за която казва: „Сердика е моят Рим!“ (Вачкова 2012, с. 67-87). Умира на 22 май 337 г. в Никомидия. Според желанието му е погребан в притвора на църквата „Свети Апостоли“ в Константинопол. Заради приноса им за християнската вяра Църквата обявява Константин и майка му Елена за равноапостолни светци, почитайки паметта им на 21 май.

Най-добре запазеният архитектурен паметник от римската епоха в София е Ротондата „Свети Георги“, разположена в двора на Президентството. Построена през IV век, сградата впечатлява с монументалност, симетрия и изящна архитектурна форма. Тъй като ротондата е строена преди официалното приемане на християнството, още не сме сигурни в първоначалното предназначение на сградата. Възможно е да е строена за римска баня или обществена култова постройка. В църква е била обърната и късноантичната сграда, наречена после "Св. Георги", и разположената източно от нея сграда, чиито останки са в двора на хотел „Шератон“. Вероятно там е заседавал в 343 г. известният в историята Сердикийски църковен събор, на който са присъствали 170 епископи от целия тогавашен християнски свят. След османското нашествие ротондата е превърната в джамия (Филов 1921, с. 183 -197) Но най-забележителният паметник на тази епоха, който се е запазил и до днес, е черквата „Св. София“. В продължение на векове тя се е издигала високо над града, сред некропола и нейният внушителен силует е доминирал над околността. На мястото на днешната черква Св. София още в IV в. е съществувала малка еднокорабна църква. Нейната вътрешност е била постлана с многоцветна мозайка. Особено интересна е мозайката в олтарната част на църквата. На нея са представени стилизирани дървета и птици. След разрушаването на тази малка църква, на нейното място е издигната по-голяма, разрушена навярно при хунските нашествия. И нейната подова настилка е пъстроцветна мозайка, с голямо богатство и разнообразие на орнаменти. Големи фрагменти са запазени и до днес при консервационните работи, които се извършват понастоящем. В църквата ще бъдат направени достъпи за разглеждане от посетителите. Съществуващата днес сграда е строена в края на V или в VI в. Нейното изграждане е свързано с епохата на последния разцвет на Сердика през ранновизантийската епоха. Като архитектурен стил „Св. София“ представлява трикорабна кръстовидна куполна базилика. Днешният ѝ вид, възстановен отчасти след Освобождението, не отговаря напълно на първоначалния ѝ изглед. Нейната красота се дължи на хармонично

съчетаните форми и обеми. По време на Втората българска държава „Св. София“ е била митрополитска църква и при нея е имало училище за духовници. Тогава вътрешността ѝ е била изписана, но тези стенописи не са се запазили. В църквата са погребвани знатни християни (Чилингиров 2013, с. 18-57). Днес криптата е отворена за посещения, където могат да се видят стенописи и мозайки на раннохристиянските погребения. В притвора на църквата „Св. София“ е поставена паметна плоча с надпис на български и на унгарски, с която се отбелязва денят на св. Иван Рилски 19 октомври, като ден на българо-унгарската дружба.

За всеобщата история на християнството градът е особено значим със свикания в него църковен събор. През 343 г. В Сердика се събира цветът на християнството, за да се вземе меродавно решение по арианския спор. Броят на епископите, събрани от източните и от западните църкви в днешна София, е наистина внушителен и може да се каже, че във времето на събора през есента на 343 г. Сердика се превръща в духовна столица на света. Макар и в историята на Църквата Сердикийския събор да се брои като поместен, а не като вселенски, неговата символна стойност остава завинаги в паметта на местните християни. Редно е да се посочи също така, че от всички градове, в които са се взели раннохристиянските съдбоносни решения за християнството – Никея, Сердика, Йерусалим, Ефес, Константинопол – единствено град Сердика днес се намира в пределите на християнска държава.

В пределите на българската държава градът се включва през 809 – 811 г. при управлението на хан Крум, като три века по-рано околностите са били изпълнени със славяни. Чрез метатеза в името Сердика се образува и славянското му име Средец, което в народната етимология се схваща като среда – град, разположен по средата. След падането на източното българско царство в 971 г. Средец за кратко време е бил център на българската патриаршия, преместена по-късно в Охрид. Средец е родното място на владетелска фамилия, която управлява западно българските земи до окончателното им превземане от Византия през 1018. Управителят на Средец е деспот Никола, чиито четирима синове Самуил, Мойсей, Арон и Давид си поделят свободните български земи. Византийските автори предават името на града като Триадица. През X в. там са положени мощите на първия български монах отшелник св. Иван Рилски. Мощите на светеца са били положени в манастир, който се е намирал някъде на днешната улица „Пиротска“, зад софийската синагога. В периода на византийското управление 11 - 12 век Средец е административен център в темата България и резиденция на дук (Златарски, с. 14-15). През този период Византийския император Мануил I Комнин (1143 – 1180) е отседнал неколккратно в града, където получил облекчение и изцеление на болките си. Византийският сановник Георги Скилица бил назначен за временен управител в Средец, където също получил изцеление на ревматичните си болки. Без съмнение за това са допринесли топлите минерални извори. Скилица отдал изцелението на чудодейно въздействие на намиращите се в града мощи на св. Иван Рилски. От този автор имаме оставено пространно житие на светеца, написано на гръцки език (Дуйчев 1947, с. 54-63). Мощите на светеца и престояват до 1183 г., когато са отнесени от унгарците в епископския център на брега на Дунава, град Естергом. Три години мощите престояват в Унгария, но са върнати в Средец. Скоро след това са пренесени в столицата Търново. Културното значение на град Средец за времето на Второто българско царство прекрасно се илюстрира от изградените през този период 30 софийски манастира. Манастирите са разположени в подножията на планините на Софийското поле, като образуват широк пръстен около града. Като част от този пръстен е най-прочутата със своите стенописи Боянска църква.

Към края на XIV век. в употреба влиза името София вместо Средец. Ранният изследовател на София А. Иширков твърди: „В един дубровнишки запис от 1376 г. се среща името Sophia. Името София било употребявано от народа сигурно много по-рано, но в писмените документи то си пробило път по-късно. Това явление е общо за всички селища, които са сменявали имената си.(...) Всички, които са се занимавали с въпроса за името на град София, са дошли до убеждението, че това име стои във връзка с хубавата и голяма черква „Св. София“ (Иширков, с. 11). Градът е завладян от османците през 1382 г. За десетилетие след него падат и останалите

български земи, и съседните държави. Първоначално след османското завладяване в българските земи последвала всеобща разруха. Падането на София обаче не се отразило така пагубно за живота в самия град. Чрез завземането на тази област се отваря мечтания на завоевателите път към западните Балкани и Средна Европа. Местоположението е оценено от султана и скоро след завладяването османската администрация е преместена от Пловдив в София. Този избор предопределя бъдещото развитие на града и в него се съсредоточават обществени и административни учреждения на османската власт. Градът се оказва и важен гарнизонен център на османската армия. Подобна ситуация създава благоприятни условия за преодоляване на разрухата от османското завладяване. Християните в София имат рядката възможност за относително спокоен градски и стопански живот чрез ангажиментите си в различните занаяти, обслужващи нуждите на османската армия. Това население се ползва от известни данъчни свободи и привилегии. Ситуацията предлага дори икономически растеж и увеличаване на броя на градското християнско население. Сред занаятите, които могат да се определят като процъфтяващи, са на първо място различните кожарски занаяти, свързани с направата на юзди, седла, самари и др. Както и ковашките занаяти, свързани с изработване на подкови, стремена, остриета за оръжията и за различните дърводелски и земеделски инструменти. Освен това се развили и занаяти като въжарство, мелничарство, грънчарство, златарство и др. Занаятчиите от кожарските занаяти, дори успели да издействат пред османците разрешение за строеж на нова църква, известна днес с името „Света Петка Самарджийска“.

Подобна благоприятна географска и икономическа ситуация оказва влияние върху общото духовно състояние на християнското население. София се превръща в притегателен център за изявени и талантиви занаятчии от други части на Балканите. В началото на XVI в. в София се заселва златарят Георги от Кратово. Поради високият му престиж на изкусен майстор, местните мюсюлмани са решени да го убедят да приеме исляма. Георги отказва да приеме исляма, като използва случая да проповядва християнство сред самите мюсюлмани. Заради дръзките си твърдения той е изправен пред съд, където се състои религиозен диспут, в който победител е Георги. В крайна сметка е осъден на смърт и мъченически загива, изгорен на клада в 1515 г. Мястото, на което е изгорен златарят Георги, се намира до стените на църквата „Св. София“, (в близост е гробът на Вазов). Бързо след тази смърт църквата извършва канонизация и го признава за светец, известен като свети Георги Нови Софийски, паметта му се чества на 11 февруари. Автор на неговото житие е книжовникът поп Пейо от София. Интересен е фактът, че житиеписецът и светецът са съвременници и близки съмишленици. Поп Пейо е духовният наставник на св. Георги, негов близък и свидетел на мъченическата му смърт и дори е един от героите на житието (Иванова, с. 291 -308).

Съдбата на златаря Георги след 40 г. се повтаря с друг софийски занаятчия - обущарят Никола. Той е роден в Янина, пристигнал в София, където се задомява, той бързо се утвърждава като уважаван майстор в градското общество. На основата на общия занаятчийски интерес той общува с мюсюлмани, които въвежда в обущарското изкуство. Влиза в близки отношения с мюсюлманите чрез занаята си. Никола не се страхува да споделя обща трапеза с онези, които обучава. Той бива поканен на пиршество, на което мюсюлманите го угощават с непрекипяло вино и след като съзнателно го напили, против волята му го обрязали. Една година Никола изповядва тайно християнството, като мюсюлманите го мислят за един от своите. На празника Възкресение Христово той публично се обявява за християнин, като с този си жест подразнил мюсюлманите. Впоследствие е изправен пред съд и пребит с камъни, пред очите на софийските граждани (Иванова, с. 308 – 375). Лобното място на Никола е в местността Три кладенци, известна с турското си име Юч бунар, днес на кръстовището на улиците „Пиротска“ и „Опълченска“. Канонизиран е бързо след мъченическата смърт. Паметта на св. Никола Нови Софийски се чества на 17 май. Житиеписец е Матей Граматик, който, подобно на поп Пейо, е свидетел на мъченията и духовен наставник на светеца. Житието на св. Никола Софийски е най-

обемното житие в цялата българска средновековна литература. В него откриваме разкази за император Константин, за Сердикийския събор и за престоя на мощите на св. Иван Рилски. Всичко това показва, че градът има собствена църковноисторическа памет и приемственост. От това житие ще цитираме едно кратко, но много ценно и рядко за епохата, красиво описание на местонахождението на София:

*„Този град около себе си има и превисоки планини. С тях е обкръжен като с крепост и се напоява обилно от сладките води, изтичащи оттат. Има и много свежест на въздуха, особено по време на жътва; тя чудесно разхлажда знойното бreme и прогонва от всичко живо голямото зло на болестта. Но в полите на неговите преславни планини заедно със студените води, както се каза, извира обилно и горещи води. Много пъти обхванатите от различни страдания се избавят чрез Христовата благодат с потапяне в тях. И не малко други подобни неща ще откриеш, ако имаш време да се задълбочиш. Такава е местността и в самата ѝ сърцевина се намира преславният и достохвален град София. Не можем да изкажем достойно, както вече се спомена, великолепието на този град! **София се намира недалеч, в пределите, така да се каже, на голяма Европа.**” (<https://chitanka.info/text/16250-mychenie-na-nikola-novi-sofijski> 06. 02. 2025).*

Софийските мъченически подвизи като събития от XVI в. са твърде идентични едно с друго. И двамата светци са външни на града по своя произход, и двамата са утвърдени занаятчии, и двамата са изправяни пред османски съд, и двамата са в близки отношения със своите житиеписци. Безспорно трафаретните изисквания на средновековния жанр житие влияят върху приликите между житията на св. Георги Нови Софийски и св. Никола Нови Софийски. Но можем да обобщим, че в българския XVI век, чрез едни нерадостни, но героически сами по себе си събития, град София, чрез литературното творчество на двамата книжовници засилва християнската памет. По един непряк начин, кладата, на която е изгорен златарят Георги и върбата, на която е завързан обушаря Никола, за да бъде убит с камъни, правят връзка в българската памет с бесилото на Васил Левски.

След Освобождението на България София е избрана за столица на България. Сред аргументите да бъде избран тъкмо този град за столица, освен стратегическото му разположение е взета и културноисторическата му стойност, която се изразява в няколко исторически тоposa: Едиктът на император Галерий; Резиденцията на император Константин; Сердикийския църковен събор; Паметта за св. Иван Рилски; Софийската мрежа от манастири; Софийските мъченици и лобното място на Левски.

Литература:

- Вачкова В. Сердика е моят Рим. София, 2012.
- Герчева Г. Император Константин I Велики (306-337) и християнството. В: , Късноримският кастел Ковачевско кале и българските земи през IV-VI век. София 2023, с. 185-225.
- Дуйчев Ив. Рилският светец и неговата обител. София, 1947, фототипно издание от 1990.
- Златарски В. История II. София., 1934.
- Иванова К. Стара българска литература. Т. IV. Житиеписни творби. София, 1986.
- Иширков А. Град София през XVI век. С., 1912.
- Скар К. Хроника на римските императори. София, 2008.
- Филов Б. Разкопки в църквата на Св. Георги в София - Отпечатък от Годишника на Нар. музей в София за 1921 г.
- Чилингиров А. Софийската „Света София“ и нейните изследвания. София, 2013.